

<https://doi.org/10.15388/VUIFSMD.2024.3>

KAUNO MENO MOKYKLA IR „REVOLIUCINIŲ MENININKŲ“ JUDĖJIMAS LIETUVOJE XX A. KETVIRTAJAME DEŠIMTMETYJE

Gerda Žalkauskaitė

SANTRAUKA. Straipsnyje nagrinėjama buvusių Kauno meno mokyklos auklėtinių – Stepo Žuko, Boleslovo Adomo Motuzos-Matuzevičiaus, Vytauto Mackevičiaus, Bronio Žekonio, Petro Vaivados, Irenos Trečiokaitės-Žebenkienės ir Liudos Vaineikytės komunistinės veiklos istorija tarpukario Lietuvoje. Analizuojamos mokslo sąlygos, menininkų ryšys su pedagogais ir komunistinio pagrindžio bendraminčiais, gilinamasi į jų kilmę, šeimos socialinę ir materialinę padėtį bei kitas priežastis, galėjusias turėti įtakos jiems radikalėti ir įsitraukti į LKP.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Kauno meno mokykla, „revoliuciniai menininkai“, dailininkai, komunistas, komunistinis pagrindis, LKP.

Kaunas Art School and “revolutionary artists” movement in Lithuania in 1930s

SUMMARY. The article examines the history of communist activities among students (Stepas Žukas, Boleslovas Motuza, Vytautas Mackevičius, Bronius Žekonis, Petras Vaivada, Irena Trečiokaitė, Liuda Vaineikytė) of the Kaunas Art School during the interwar period in independent Lithuania. It analyzes the academic conditions, artists connections with educators and fellow communist sympathizers, delves into their backgrounds, family social and material situations, and other factors that could have influenced their radicalization and involvement in the Communist Party of Lithuania.

KEYWORDS: Kaunas School of Arts, revolutionary artists, painters, communist underground, communists.

Įvadas

Tarpukario Kaune ant Ažuolų kalno iškilusioje ir nenutrūkstamus dešimtmečius veikusioje Kauno meno mokykloje išaugo gausybė žymių ir talentingų Lietuvos dailininkų, kurių indėlis į meno ir kultūros plėtrą negali būti užmirštas ir šiandien. Vis dėlto aptariamam tarpukario laikotarpiu menininkų kalve tapusioje mokykloje savo veikla išsiskyrė dalis jaunų, ambicingų, bet į radikalią kairę pasukusių studentų, teptuku ir plunksna į istoriją įsirašiusių „revoliucinių menininkų“.

Kairieji menininkai net ir šiandien yra vertinami dviprasmiškai. Bene didžiausią impulsą į juos žvelgti kritiškai suteikia jų ideologizuota mąstysena, itin ryškiai atsispindinti atsiminimuose, publikacijose. Viena vertus, šiandien vis dar gajus stigmatizuojantis

požiūris į kairiųjų menininkų judėjimą neišvengiamai skatina prieštarigus jausmus ir tai, kad visuomenės akyse jie tampa „nurašytais“ – kaip kūrėjai lieka tik politinių diskusijų vertais subjektais¹, o jų kūrybinis palikimas paskęsta užmarštyje. Antra vertus, šis požiūris formuoja nepatogią tiesą, kurią net ir šiandien sunku pripažinti. Veikiau renkamasi nutylėti, paslėpti ar nematyti nei mėginti perprasti šio reiškinių (judėjimo) tikruosius, o ne sovietinės ideologijos ir jos šūkių suformuotus motyvus. Juk avangardines nuotaikas puoselėjusių kairiųjų menininkų žodžiuose būta ne tik karčios, nemalonios, bet ir vertos išgirsti tiesos. Metų metus lukštendami valstybės opias ir netoleruotinas problemas, agituodami visuomenę jungtis į *pašėlusią* kovą prieš *supuvusį* valstybės aparatą, jie kartu neleido socialinei kasdienybei sustabarėti. Nors jų išitraukimas į pagrindinę Lietuvos komunistų partijos (toliau – LKP) veiklą ir negali būti visiškai reabilituotas (vis dėlto tai sietina su nelegalia antivalstybine veikla), tačiau atsigręžimas į to meto šalies sociokultūrinį lauką ir jį lėmusius procesus suteiktų galimybę įvertinti, kodėl dalis jaunųjų Lietuvos menininkų pasuko į komunistinę pogrindį.

Tikslas – atskleisti kairiųjų pažiūrų Kauno meno mokyklos mokinių radikalėjimą ir jo priežastis. **Uždaviniai:** 1. Išanalizuoti Kauno meno mokyklos raidos bruožus, galėjusius turėti įtakos dalies menininkų radikalėjimui. 2. Atskleisti „revoliucinių menininkų“ biografijas ir galimas jų kairėjimo priežastis. 3. Ištirti „revoliucinių menininkų“ ryšių formavimąsi ir įtaką jiems užsimegzi su LKP pogrindžiu. 4. Atskleisti esminius jų komunistinės veiklos tarpukario Lietuvoje bruožus.

Metodologija. Tyrime pasitelkiami istorinis aprašomasis ir analitinis metodai.

Objektas. Kauno meno mokyklos (1922–1940) „revoliucinių menininkų“ – Stepo Žuko, Boleslovo Adomo Motuzos-Matuzevičiaus, Vytauto Mackevičiaus, Bronio Žekonio, Petro Vaivados, Irenos Trečiokaitės-Žebenkienės bei Liudos Vaineikytės – kairėjimo ir komunistinės veiklos istorija.

Šiandieninėje **istoriografijoje** vis dar trūksta atskirų, nuoseklių, ne paraštėse liekančių tyrimų šia tema. Apie tarpukario metais užsimezgsų pogrindinį komunistų judėjimą jau rašyta, tačiau tik menka dalis darbų aktualizuoja kairiuosius menininkus. Pirmieji bandymai rekonstruoti pogrindžio sąlygomis veikusių menininkų istoriją matyti dar sovietmečiu. Paminėtini istoriko Juozo Jurginio² bei menotyrininkų Jono Umbraso ir Eglės

1 Pavyzdžiui, 2018 m. Kupiškėje, dailininko B. Žekonio tėviškėje, pasitinkant valstybės nepriklausomybės šimtmetį buvo nuspręsta pakeisti jo vardą pavadintos gatvės pavadinimą, mat ši miesto valdžiai asocijavosi su sovietmečio reliktu, kuris susikerta su šiandieninėmis vertybėmis. Vis dėlto dalis kupiškėnų nesutiko keisti gatvės pavadinimo argumentuodami tuo, kad į dailininką jie žvelgia ne kaip į sovietų kolaborantą, kurį reiktų „teisti“, bet kaip į kairiųjų pažiūrų žmogų, gynusį savo idėjas. (Romas Bacevičius, „Kai gerbiame signatarus ir kolaborantus“, *XXI amžius*, 2017-02-17, [prieiga internetu], in: https://www.xxiamzius.lt/numeriai/2017/02/17/liet_01.html [2023-08-15]).

2 J. Jurginis, 1960.

Kunčiuvienės³ darbai, kuriuose, nors ir ideologizuotai, tačiau atskleidžiamos dailininkų pastangos organizuotis ir leisti žurnalą „Šluota“. Negalime nepastebėti jau nepriklausomos Lietuvos metais pasirodžiusios istorikės Apolonijos Valiuškevičiūtės knygos⁴, kurioje, skirtingai nei sovietmečiu pasirodžiusiame jos leidime, autorė drįsta teigti, kad jaunieji menininkai įsitraukdami į LKP nesuprato, kokia pavojinga gali būti ši svetima jėga ir už jos slypinti komunistinė propaganda. Vienu naujausių darbų galime laikyti 2022 m. parodos kataloge pasirodžiusį menotyrininkės Gabrielės Radzevičiūtės straipsnį⁵, kuriame autorė atsigręžia į komunistinio pagrindžio dailininkų ir jų rėmėjų organizavimąsi, veikimą partijos naudai. Ne mažiau svarbu pažymėti prieš metus pasirodžiusią antropologės Neringos Klumbytės knygą⁶, kurioje autorė iškelia mintį, kad „Šluotos“ kūrėjai „nusižiūrėjo“ nuo analogiškos pakraipos sovietų leisto žurnalo „Metla“ (liet. „Šluota“) pavadinimą. Dauguma istoriografinių darbų remiasi į menininkų komunistinę veiklą, jų organizavimąsi, tačiau stinga tyrimo, kuris atskleistų šio virsmo komunistais priežastis.

Šaltiniai. Pagrindinė šaltinių grupė, sudaranti tyrimo branduolį, yra nepublikuoti archyviniai šaltiniai, saugomi Lietuvos ypatingojo archyvo Partijos istorijos instituto⁷ ir LKP centro komiteto⁸ fonduose. Juose saugomos menininkų asmens bylos ir jas sudarančios autobiografijos, charakteristikos, atsiliepimai ir įvairios pažymos. Lietuvos centriname valstybės archyve Valstybės saugumo policijos Kauno apygardos fonde⁹ saugomos menininkų asmens bylos atskleidžia jų komunistinės veiklos bruožus, tarpusavio ryšius. Literatūros ir meno archyvo Kauno taikomosios dailės mokyklos fondo dokumentai¹⁰ – įvairūs susirašinėjimai mokyklos klausimais, mokytojų tarybos posėdžių protokolai, stipendininkų sąrašai atskleidžia mokslo sąlygas, galėjusias turėti įtakos menininkų pasaulėžiūros formavimuisi. Antrą šaltinių grupę sudaro publikuoti rašytojų – Juliaus Būtėno¹¹, Jono Šimkaus¹², Juozo Baltušio¹³ atsiminimai ir Petrui Cvirkaui¹⁴ atminti skirtas amžininkų atsiminimų rinkinys, kurie tyrime svarbūs siekiant nustatyti menininkų ryšius su literatais. Trečią šaltinių grupę sudaro periodika – tarpukariu leistas žurnalas „Naujoji Romuva“, sovietmečiu ėjęs Lietuvos rašytojų sąjungos savaitraštis „Literatūra ir menas“ bei visuomeninis – politinis dienraštis „Tiesa“.

3 J. Umbrasas, E. Kunčiuvienė, 1980.

4 A. Valiuškevičiūtė, 1997.

5 G. Radzevičiūtė, 2022.

6 N. Klumbytė, 2022.

7 Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), LKP dokumentų skyrius, f. 3377.

8 LYA, LKP dokumentų skyrius, f. 77.

9 Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), Rašytinių dokumentų skyrius, f. 438.

10 Lietuvos literatūros ir meno archyvas (toliau – LLMA), f. 61.

11 J. Būtėnas, *Žmonės, kuriuos pažinojau: atsiminimai*. Vilnius, 1978.

12 S. Lipskis, *Jonas Šimkus: gyvenimo ir kūrybos metmenys*. Vilnius, 1981.

13 J. Baltušis, „Su kuo valgyta druska“, in: *Raštai*, t. 8, d. 2. Vilnius, 1983.

14 *Atsiminimai apie Petrą Cvirką*, sud. A. Mickienė. Vilnius, 1969.

Kauno meno mokyklos įtaka menininkų radikalėjimui

1922 metais Kaune dailininko Justino Vienožinskio iniciatyva buvo įsteigta Kauno meno mokykla. Jaunai, besikuriančiai valstybei tai buvo didelis kultūrinis šuolis, mat viena iš opiausių to meto problemų buvo sietina su išsilavinusios inteligentijos stygiumi¹⁵. Nors aptariamuoju laikotarpiu dailė dar tik skynėsi kelią, tačiau greitai buvo suvokta, kad visuomenei meninio lavinimo plėtra yra lygiai tokia pat svarbi kaip ir švietimas. Šį poreikį rodė ne tik didėjančios moksleivių gretos piešimo kursuose, bet ir kvalifikuotų dailės mokytojų trūkumas¹⁶.

Šiandien vis dar pagrįstai keliamas klausimas, ar iš tiesų Kauno meno mokyklos senosios profesorių kartos atstovai galėjo turėti realios įtakos menininkų radikalėjimui. Apie skirtingą ryšį su pedagogais savo atsiminimuose atsiliepė ne vienas to meto būsimųjų „revoliucinio“ judėjimo dalyvių, tačiau bene vaizdžiausiai jį perteikė B. Motuza: „pedagogai irgi elgėsi nevienodai. Vieni buvo draugiški, paprasti. [...] Kiti – oficialūs, „profesoriški“. Visi mylėjo ir gerbė Vienožinskį. Niekas nedrįso pirštu rodyti į elegantišką Kajetoną Šklėrių. Tik savo artimus prisileisdavo Vladas Didžiokas. [...] Petrą Kalpoką visi aliai vieno mylėjo ir gerbė kaip dailininką, specialistą, pedagogą ir mielą žmogų“¹⁷. Vis dėlto sovietmečiu rašytose dailininkų autobiografijose bene ryškiausia figūra buvo tapęs skulptorius Juozas Mikėnas, imponavęs dailininkams ir meninėje, ir ideologinėje plotmėje. Antai sovietmečiu spaudoje pasirodžiusiame B. Motuzos straipsnyje autorius teigė, kad nuo 1931 m. studijuodamas kartu su I. Trečiokaite monumentalią tapybą pas Mikėną, šis jau tuomet rėmėsi revoliucinės tematikos darbais¹⁸. O štai V. Mackevičius dalijosi, kad Mikėnas neslėpė palankumo komunistinėms idėjoms, materialiai rėmė pagrindinį komunistų veikimą, todėl dailininkai noriai dalindavosi su juo komunistine literatūra, diskutuodavo politikos ir meno klausimais¹⁹.

Mokslo sąlygos

Aptariamuoju laikotarpiu bene opiausia mokyklos problema buvo sietina su vargingai gyvenančiais ir lėšų neturinčiais studentais, kurių padėtį sunkino ne tik skurdi aplinka, bet ir tai, kad mokslas meno mokykloje anuomet buvo mokamas.

Pagal ketvirtajame dešimtmetyje mokykloje veikusias jos bendrąsias nuostatas, mokestį už mokslą buvo privalu sumokėti iš anksto pusmečiui į priekį, o tai, be abejo, nė kiek nelengvino sunkiau besiverčiančių mokinių situacijos²⁰. Neišgalintiems arba ne-

15 D. Mačiulis, 2020, p. 68.

16 A. Valiuškevičiūtė, 1997, p. 14.

17 A. Mickienė, 1969, p. 129.

18 B. Motuza, „Kovo atplaukusiom spalvom“, in: *Literatūra ir menas*, 1969, Nr. 41, p. 22.

19 V. Mackevičiaus autobiografija, 1966-07-20, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 566, l. 6.

20 Lietuvos Meno mokyklos statuso bendrieji dėsniai, 1933-11-29, in: LLMA, f. 61, ap. 1, b. 124.

sumokantiems laiku mokytojų taryba negalėjusi nieko pasiūlyti – studentai be gailės buvo išbraukiami iš sąrašų, tačiau su galimybe sugrįžti²¹. Kiek paprasčiau buvo su beturčiais ir našlaičiais. Jie, kaip ir stojantieji mokyti, siekdami gauti mokslui skiriamą lengvatą, privalėjo mokyklos direktoriui įteikti prašymą ir pažymą, įrodančią jų neturtą. Daugeliu atvejų šie prašymai buvo sietini su varginga šeimos socialine padėtimi bei neturėjimu nuolatinio pajamų šaltinio. Vienas iš jų – dailininko S. Žuko: „nuolankiai prašau gerb. Pono direktoriaus paliausuoti mane nuo mokesčio už mokslą. Esu neturtingas. Niekur netarnauju, taip kad neturiu iš ko užsimokėti už mokslą“²². Mokinių materialinę padėtį rodė ir jų šeimos užimamų žemės valdų dydis, kurį kaip skurdo požymį dažnai pabrėždavo teikiantieji paraišką mokyklos direktoriui. Antai 1934 m. dailininkas B. Žekonis nurodė, kad turimi du hektarai žemės yra beverčiai, mat jų nei nuomotis, nei pirkti niekas nenori. Jis akcentavo, kad pragyventi Kaune yra sunku, nes čia tik per pažintis įmanoma gauti užsakymų ir taip užsidirbti pinigų, būtinų tęsti mokslą²³.

Nors mokslo finansavimo spragą mokytojų taryba nuolat sprendė, tačiau jos darbotvarkėje ne mažiau aktualus buvo ir stipendijų skyrimo klausimas. Reikia pažymėti, kad tarp gausybės prašymų įsiterpia ir būsimų komunistinio pagrindžio dalyvių vardai. Štai vos prabėgus vieneriems metams studijų B. Motuza kreipėsi su prašymu skirti jam stipendiją. Įdomu tai, kad prašyme jis pirmiausia akcentavo ne savo asmeninę, o šeimos padėtį, turbūt siekdamas parodyti, kad finansinės paramos iš šeimos tikėtis negali. Pažymėtina, kad anuomet skiriamos stipendijos nebuvo menkos – mėnesiui jos sudarė 100 litų, tačiau skiriamos buvo tik penkiolikai asmenų²⁴. Tiesa, atsižvelgiant į studentų skurdžių padėtį, skiriamų stipendijų dydis galėjo kisti, pavyzdžiui, 1929 m. prašymus įteikusiems Motuzai ir Žekoniui tebuvo skirta po 50 litų²⁵.

Nors aptariamoju laikotarpiu meno mokyklos bendruomenė ir buvo kamuojiama nepritekliaus – daugelis jos auklėtinių buvo beturčiai, neišgalintys susimokėti už mokslą ar įsigyti būtinų mokslo priemonių – tačiau dalies nepasiturinčių kairiųjų menininkų pasaulėvokai susiformuoti galėjo turėti įtakos ir kiti veiksniai. Antai pirmaisiais studijų metais B. Motuzai ir V. Mackevičiui į atmintį įsirėžė 1929 m. mokykloje dėl politinių priežasčių kilęs studentų streikas, kuris, pasak jų, supažindino su „aštriu“, kupinu savivalės ir neteisybės gyvenimu²⁶. Sunku įvertinti, kiek incidentas galėjo turėti realios įtakos radikalėjimui, tačiau tolesnė dailininkų veikla atskleidžia, kad nepasitenkinimo

21 Meno mokyklos atleisčių nuo mokesčio, stipendijantų prašymai ir sąrašai. Kaunas, 1928, in: LLMA, f. 61, ap. 1, b. 66, l. 2.

22 S. Žuko prašymas, 1928-10-09, in: LLMA, f. 61, ap.1. b. 68, l. 36.

23 B. Žekonio prašymas, 1934-01-24, in: LLMA, f. 61, ap. 1, b. 143, l. 41.

24 Ministrų kabineto nustatytos stipendijos aukštesiosiose ir aukštesniosiose mokyklose, 1926-08-02, in: LCVA, f. 391, ap. 4, b. 1092, l. 12.

25 Paskirtų stipendijų mokiniams sąrašas, 1929, in: LLMA, f. 61, ap. 1, b. 74, l. 54.

26 B. Motuza, „Apie jaunystę“, 1968, in: LYA, f. 3377, ap. 44, b. 101, l. 30–31.

mokyklos programa išties būta. 1933 m. komunistiniam judėjimui įgijus savitą pagreitį, dėl kompartijos įtakos menininkams pavyko perimti meno mokyklos „Trijų tulpių“ korporacijos vadovybę ir po metų išleisti socialinio realizmo bruožais praturtintų dailės darbų almanachą „Žingsnis“, skelbusį meno atsinaujinimo idėjas ir kritikavusį tuometinę mokyklos programą²⁷.

„Revoliucinių menininkų“ kolektyvinis portretas

Siekdami pažinti komunistiniame pogrindyje veikusių asmenų vidinį ir išorinį pasaulį, neretai atsigręžiamo į jų autobiografinius atsiminimus. Būtent jie atskleidžia, kokioje aplinkoje žmogus gimė ir augo, kaip ši veikė ir formavo jo pasaulėjautą. Šio veiksnio išryškėjimas neatsiejamas nuo šeimos socialinio statuso ir materialinės padėties, kurie leidžia matyti, kokių galimybių skleistis ir realizuoti atžalai galėjo teikti tėvai.

Iš sovietmečiu rašytų kairiųjų menininkų autobiografių matyti, kad iš Palangos ir Biržų miestų kilusios dailininkės L. Vaineikytė ir I. Trečiokaitė augo pasiturinčiose, išsilavinusiose šeimose. Antai Vaineikytės tėvas buvo socialdemokratinų pažiūrų gydytojas, o motina kilusi iš smulkių žemaičių bajorų, ilgainiui perėmusi kairiųjų pažiūras²⁸. Neatmestina, kad tėvų pažiūros galėjo turėti įtakos dailininkės kairėjimui. O štai Trečiokaitės šeima buvo lojali Lietuvai. Tėvas, kaip atsiminimuose dalijosi autorė, buvo technikas – mechanikas, dėl gabių rankų sukūręs savo srities išradimų ir taip šeimai užtikrinęs materialinę gerovę²⁹.

Reikia pažymėti, kad menininkų atsiminimuose greta šeimos socialinio statuso buvo itin sureikšminama šeimos materialinė padėtis, neabejotinai turėjusi įtakos jų identiteto formavimuisi. Štai V. Mackevičius teigė, kad gimė Šiauliuose, knygnešio šeimoje, tačiau gyveno nepasiturinčiai, todėl nuo pat jaunystės teko ieškoti būdų užsidirbti pragyvenimui ir mokslams³⁰. Kupiškyje, darbininkų šeimoje augęs jo kurso draugas B. Motuza taip pat buvo prislėgtas gyvenimo sunkumų, mat šeimą palikus tėvui, likusiai motinai buvo per sunku pasirūpinti sūnumis, todėl Boleslovas vasaromis uždarbiaudavo žuvaudamas ir gaudydamas vėžius³¹. Ankstyvo išitraukimo į darbą veiksnys matomas ir kitų dailininkų pasakojimuose. Pavyzdžiui, Dubelių kaime, darbininko šeimoje augęs S. Žukas dėl sunkių gyvenimo sąlygų nuo pat mažumės buvo priverstas dirbti³². Jo sesuo atsiminimuose dalijosi, kad šeimoje nebuvo pastovumo: nuolatinis kraustymasis iš vienos vietos į kitą nulėmė, kad Žuko vaikystė buvo apsupta nuolatinio skurdo ir vargo³³.

27 G. Radzevičiūtė, 2022, 154.

28 L. Vaineikytės autobiografija. Vilnius, 1965-11-29, in: LYA, f. 77, ap. 28, b. 11990, l. 41.

29 I. Trečiokaitės-Žebenkienės autobiografija, 1966-12-27, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 937, l. 3.

30 V. Mackevičiaus autobiografija, 1966-07-20, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 566, l. 3.

31 G. Motuza, 2021, p. 16.

32 Dailininko Stepo Žuko trumpa autobiografija, 1968, in: LYA, f. 3377, ap. 44, b. 101, l. 7.

33 E. Žukaitė-Pušinskienė, „Jam reikėjo gyventi“, 1968, in: LYA, f. 3377, ap. 44, b. 101, l. 15.

Nepavydėtina materialinė padėtis buvo ir Juodžiūnų kaime, valstiečio Fabijono šeimoje augusio B. Žekonio, kuris dar studijų metais tapo našlaičiu³⁴. Atsiminimuose jis rašė, kad studijų metais finansiškai keliais litais jį rėmė sesuo, tačiau net ir šių pinigų neužteko, kad būtų galima pragyventi³⁵. Vis dėlto pasitaikė ir tokių atvejų, kai apie menininkus nesama jokių autobiografinių atsiminimų iš tarpukario laikotarpio, vienas tokių – iš Tauragės kilęs skulptorius Petras Vaivada.

Radikalėjimo priežastys

Būtų klaidinga manyti, kad ketvirtajame dešimtmetyje būsimieji dailininkai į komunistinį pagrindinį pasuko veikiami vien tendencingo noro būti populiarūs, *kitokie* ar todėl, kad tai buvo madinga. Apie meno studentų radikalėjimą turėtume kalbėti ne kaip apie vienlaikę madą, bet kaip apie asmeninį pasirinkimą, kuris ne visada galėjo būti sąmoningas.

Dalies menininkų radikalėjimui svarbus skurdo veiksnys, kuris reiškėsi skirtingomis formomis – nepriteklumi šeimoje, našlaityste, menka finansine parama (mokyklos stipendijos), nedarbu (dailės užsakymų stoka). Nerandant būdų išspręsti skurdo klausimą, tai galėjo skatinti kritišką žvilgsnį į aplinką, išvelgti joje socialinę nelygybę. Nors iš kairiųjų dailininkų vienintelis B. Žekonis ankstyvoje jaunystėje tapo našlaičiu (natūralu, kad tai tapo vienu iš neturto bruožų), tačiau greta jo ryškūs S. Žuko ir B. Motuzos biografiniai potėpiai leidžia matyti, kad skurdo veiksnys galėjo būti susijęs su ankstyvu, dar vaikystę žyminčiu išitraukimu į darbą ar šeimos nuolatiniu gyvenamųjų vietų keitimu ieškant geresnio pragyvenimo šaltinio. Reikia pažymėti, kad menininkų vaikystę žymėjusi skurdo aplinka net ir studijų metais mažai keitėsi – kito tik jos formos. Viena iš nepritekliaus ašių tapo mokykla (pakeitusi anksčiau buvusius tėvų namus), kurioje mokslo sąlygos tik aštrino skurdo klausimą. V. Mackevičius teigimu, materialinę padėtį sunkino tai, kad mokykla neturėjo studentams apgyvendinti skirtų bendrabučių, o visas mokslui būtinas priemones reikėjo įsigyti iš savo lėšų³⁶. Natūralu, kad jauno žmogaus pečius užgriuvusi atsakomybės našta galėjo gąsdinti, paversti jį lengvai pažeidžiamu kitų jėgų. Vis dėlto reiktų pažymėti, kad nors Lietuvoje ir būta daug skurdo ir vargo, tačiau ne visi dėl šios priežasties pasuko į komunizmą.

Jaunatviškas naivumas, patiklumas, komunistinio pagrindžio romantizavimas – savybės, kurias galima priskirti daliai kairiųjų dailininkų. Atsižvelgiant į tai, kad menininkai į komunistinį pagrindį išitraukė dar būdami studentai, pagrįsta svarstyti, kiek šis pasirinkimas galėjo būti sąmoningas ir kiek galėjo būti paveiktas aplinkos, mat savo kailiu patirtas skurdas galėjo paskatinti romantizuoti pagrindžio veiklą, matyti ją kaip

34 K. Žekonytės atsiminimai. Vilnius, 1959-04-18, in: LYA, f. 3377, ap. 22, b. 435, l. 7.

35 B. Žekonio autobiografinis apsakymas (1942–1943), in: LLMA, f. 551, ap. 3, b. 78, l. 4.

36 Ten pat, l. 3.

vieną iš kovos su nelygybe ir išnaudojimu priemonių. Tai, kad amžius buvo svarbus rodiklis įsitraukti į LKP, pagrindžia L. Vaineikytės sekimo byloje 1938 m. pasirodęs valdybos pranešimas: „[...] būna atsitiktinumu, kada jaunuoliai (ės) dar būdami mokykloj, yra pasidavę kurioms nors kraštutinėms idėjoms, vėliau išsiskirstę katras sau ir be to daugiau subrendę tas idėjas meta“³⁷.

Radikalėjimui galėjo turėti įtakos ir tuometinė dailininkų vieta visuomenėje. Pasak dailės istorikės Giedrės Jankevičiūtės, iki Lietuvos dailininkų sąjungos įkūrimo menininkų padėtis šalies gyvenime buvo išties nepavydėtina: neapibrėžtas dailininko profesinis statusas ir menkas valstybės asignavimas menui vertė juos jaustis nematomus³⁸. Akivaizdu ir tai, kad iki pat ketvirtojo dešimtmečio vidurio visuomenės kultūrėjimo procesas buvęs gana lėtas. Dar 1935 m. spaudoje akcentuota esanti praraja tarp menininkų ir visuomenės: „Į šių mūsų dienų visuomenę [...] vargiai galima kreiptis su patarimais, kad ji pirktų mūsų menininkų kūrinius ir juos materialiai palaikytų [...] iš jos tenorima to, kad ji imtųsi menu domėtis ir lankyti parodas.“³⁹ Įtakos galėjo turėti ir tai, kad tarpukario metais meno praktinė (politinė) reikšmė buvo pritaikyta propagandinės, reprezentacinės kūrybos puoselėjimui, taikomosios dailės ugdymui, kuri niekaip nederėjo su meno mokykloje vis dar gyvavusia romantine dailės kūrėjo samprata⁴⁰.

„Revoliucinių menininkų“ ryšių tinklas

Menininkų virsmas komunistais neįvyko vos per vieną vakarą. Atvirkščiai, jų ryšiai turi daug gilesnę priešistorę, mat net ir būdami bendraklasiai, jie buvo apsupti ir kitų asmenų, turėjusių įtakos jų radikalėjimui ir tarpusavio pažinčiai. Neretai toks susibūrimas į socialinį ratą tapdavo viena iš pagrindinių priežasčių, dėl kurių dailininkai įsitraukdavo į nelegalią veiklą.

Reikia pažymėti, kad dažnas būsimų LKP narių veiklos startas buvo darbas Raudonosios pagalbos (toliau – RP) organizacijoje, renkant aukas politiniams kaliniams (komunistams) išlaisvinti ir visokeriopai remiant jų šeimas. Štai L. Vaineikytei duris į RP atvėrė 1930–1931 m. meno mokykloje užsimezgusi pažintis su S. Žuku, V. Drazdausku, kiek vėliau su P. Vaivada, P. Tarabilda ir L. Kapočiumi, kurie, anot dailininkės, žadino meno studentų „sąmoningumą“⁴¹. Tačiau ties čia menininkės ryšiai neapsiribojo. Dar 1932 m. ji tapo LKP ryšininke dirbdama Kaune ir Klaipėdoje, o kartu dėl talento piešti plakatus užmezgė pažintį su kitais LKP nariais: D. Todesu, Š. Šadevičiumi, E. Vinikaite

37 Valstybės saugumo departamento direktoriaus A. Povilaičio laiškas pašto valdybos direktoriui, 1938-02-05, in: LCVA, f. 438, ap. 1, b. 3629, l. 8

38 G. Jankevičiūtė, 2003, p. 22–23

39 P. Galauė, „Lietuvių meno keliai“, in: *Naujoji Romuva*, 1935, Nr. 10–11, p. 38.

40 G. Jankevičiūtė, 2003, p. 22.

41 L. Vaineikytės autobiografija. Vilnius, 1965-11-29, in: LYA, f. 3377, ap. 36, b. 255, l. 2.

bei J. Komodaite⁴². Svarbu pažymėti, kad 1933 m. LKP nare tapusi Vaineikytė, tarsi nieko nelaukdama, o galbūt ir skatinama pagrindžio narių, tais pačiais metais į šią veiklą įtraukė savo bendramokslę dailininkę Trečiokaite, kuri jau 1934 m. įstojo į kompartiją⁴³.

Greta kaip pavyzdį derėtų išskirti V. Mackevičių. Jo, kaip ir daugelio to meto kai kurių simpatikų, komunistinės veiklos savitu startu tapo 1932 m., per kuriuos jis užmezgė ryšį su L. Vaineikyte ir V. Drazdausku, stipriai paveikusiai jį ideologiškai⁴⁴. Tačiau manytina, kad V. Mackevičių galėjo paveikti dar 1930 m. užsimezgusi draugystė su mokyklą baigusiu S. Žuku, kuris, pasak dailininko, paliko neišdildomą įspūdį gausiais tapybos darbais bei sovietine literatūra, skirta tuometinei dailei apibrėžti⁴⁵. Šios pažintys galėjo pastūmėti V. Mackevičių jau 1932 m. įsitraukti į RP organizaciją, o nuo 1933 m. tapti ir LKP nariu. Pažymėtina, kad kertiniais 1932 m. į LKP gretas įsitraukė ir V. Mackevičiaus kurso draugas B. Motuza. Tiesa, veikiamas ne S. Žuko, o buvusio meno mokyklos auklėtinio, skulptoriaus P. Vaivados⁴⁶. Kaip ir kitų dailininkų, B. Motuzos pirmieji komunistinės veiklos žingsniai buvo darbas RP organizacijoje kuriant fotomontažus, renkant pinigų politiniams kaliniams ir jų šeimoms remti⁴⁷. Manytina, kad įtakos įsitraukti į komunistinę veiklą turėjo ne tik užsimezgę ryšiai ar sunki materialinė padėtis, bet ir tai, kad gyvendamas atokiau už miesto kaskart rasdavo išmėtytų komunistinių atsišaukimų, kuriuos skaitydamas pamažu pagrindžio veiklą ėmė romantizuoti⁴⁸.

Pasak B. Žekonio pusseserės K. Žekonytės, jis kadaise pasakojo, kad dar studijų metais į komunistų pagrindinį jį įtraukė V. Niunka⁴⁹. Tačiau gali būti, kad didesnę įtaką B. Žekoniui turėjo pažintys su kurso draugais, o ypač su B. Motuza, kuri kaip kraštietį pažinojo dar nuo vaikystės. Manytina, kad judviejų ryšys galėjo paskatinti Bronių įsitraukti į komunistinę veiklą, o nuo 1934 m. tapti ir LKP nariu⁵⁰. Be to, negalime nuvertinti B. Žekonio sunkios materialinės padėties, kuri studijų metais jį atvedė į „Žiburėlio“ bendrabutį, buvusį viena iš pagrindinių skurstančios ir vargstančios inteligentijos ašiu.

Bene sunkiausia įvertinti P. Vaivados įsitraukimo į LKP motyvus, mat jokių atsiminimų jis nepaliko. J. Komodaite buvo užsiminusi, kad nuo 1930 m. S. Žuku ir P. Vaivada ji palaikė ryšius kaip su kompartijai priklausiusiais asmenimis⁵¹. Tai leistų manyti, kad P. Vaivada bei S. Žukas bene anksčiausiai iš kuopelės narių tapo LKP nariais. Pats

42 Ten pat, l. 3.

43 L. Vaineikytės autobiografija. Vilnius, 1965-11-29, in: LYA, f. 3377, ap. 36, b. 255, l. 42.

44 V. Mackevičius autobiografija. 1966-07-20, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 566, l. 3.

45 Ten pat, l. 4.

46 Dailininkų partinės kuopelės darbas Kaune 1933–1935 metais. Vilnius, 1950-01-02, in: LYA, f. 77, ap. 28, b. 7601, p. 56.

47 Ten pat, p. 56.

48 Ten pat.

49 K. Žekonytės atsiminimai. Vilnius, 1959-04-18, in: LYA, f. 3377, ap. 22, b. 435, l. 7.

50 LKP CK Partarchyvo duomenys, data nenurodyta, in: LYA, f. 77, ap. 28, b. 13119, l. 14.

51 J. Komodaite pasisakymas, 1965-03-17, in: LYA, f. 77, ap. 28, b. 6643, l. 24.

S. Žukas autobiografijoje teužsimina, kad 1930 metais jis užmezgė ryšius su darbininkais ir įsitraukė į „revoliucinę“ veiklą⁵². Neatmestina, kad Žuko pažiūroms susiformuoti galėjo turėti įtakos praleisti metai Rusijos gilumoje, ten aptikta kultūra, kurios stipriai paveiktas jis grįžo į Lietuvą.

Kauno „Žiburėlio“ bendrabutyje

Viena iš pagrindinių terpių, kurioje kairėjo daugelis meno studentų ir tarp jų buvusių žymių rašytojų, buvo Kauno Žaliakalnyje įsikūrusios „Žiburėlio“ draugijos bendrabutis. Draugijos tikslas anuomet buvęs paprastas – remti mokslo siekiantį, bet tam materialinio pagrindo neturintį jaunimą⁵³.

Nenuostabu, kad čia mezgėsi gausybė pažinčių su įvairių sričių meno studentais. Pavyzdžiui, rašytojas ir „Trečio fronto“ redaktorius J. Šimkus, 1927 m. persikėlęs studijuoti į Kauną, jau po metų „Žiburėlyje“ susipažino su Žuku, kuris dėl draugystės su bendrabučio gyventoju rašytoju P. Cvirka buvo tapęs dažnu lankytoju⁵⁴. Autoriaus teigimu, S. Žukas jau tada buvo radikalių pažiūrų, simpatizavo Sovietų Sąjungai, domėjosi rusų literatūra, muzika ir kultūra⁵⁵. Išskirti reikėtų ir B. Žekoną, gyvenusį bendrabutyje su dailininku Juozu Aleknavičiumi ir poetu Vytautu Montvila. Nors pastarasis Kauno „Žiburėlyje“ praleido neilgai, tačiau pasižymėjo kaip komunistams talkininkavęs poetas, kurio dėka Bronius gavo užsakymą padaryti viršelį V. Montvilos verстам rusų rašytojo M. Gorkio romanui „Motina“⁵⁶. Apie ryšį su kambario draugu Aleknavičiumi B. Žekonis buvo atsiliepęs tik tiek, kad šis jį pamokė, kaip išgyventi pristigus pinigų, mat ir pats buvo itin neturtingas⁵⁷.

Anot rašytojo J. Būtėno, 1930 m. pasirodžius kairiųjų literatų žurnalui „Trečias frontas“, bendrabutyje vis dažniau ėmė lankytis A. Venclova ir kiti leidinio bendradarbiai⁵⁸. Pats A. Venclova atsiminimuose dalijosi, kad rašytojų pažintys su jauniaisiais menininkais daugiausia mezgėsi per P. Cvirką ir „Žiburėlyje“ gyvenusius meno mokyklos studentus⁵⁹, todėl, manytina, kad veržlūs kairiųjų pažiūrų rašytojai galėjo paveikti dailininkus savo avangardinėmis pažiūromis į literatūrą ir meną, kurioms pasiduoti to meto sąlygomis buvo itin paprasta, mat čia virė aktyvus ne tik kūrybinis, bet ir politinis darbas.

52 Dailininko Stepo Žuko trumpa autobiografija, 1968, in: LYA, f. 3377, ap. 44, b. 101, l. 7. Ten pat, l. 7.

53 A. Katilius, 2012, t. 36, p. 95.

54 J. Šimkus, „Žiupsnelis prisiminimų“ 1968, in: LYA, f. 3377, ap. 44, b. 101, p. 73.

55 Ten pat, p. 73.

56 B. Motuza, „Menininkas – revoliucionierius. Bronį Žekoną prisiminus“, in: *Tiesa*, 1959.

57 B. Žekonio autobiografinis apsakymas (1942–1943), in: LLMA, f. 551, ap. 3, b. 78, l. 8.

58 J. Būtėnas, 1978, p. 54.

59 A. Venclova, „Keli susitikimai. Stepui Žukui atminti“, 1968, in: LYA, f. 3377, ap. 44, b. 101, l. 77.

Draugijose „Viltis“ ir „Linija“

Dar viena svarbi lokacija, kurioje buvo puoselėjami ryšiai, – vakarais veikęs darbininkų sporto klubas „Viltis“ (1928–1931)⁶⁰. Egidijaus Balandžio teigimu, socialdemokratų iniciatyva įsteigtas sporto sąjūdis turėjo prisidėti prie socialinės ir ideologinės jaunimo savimonės kėlimo rengiant rungtynes, vedant susirinkimus ir paskaitas, organizuojant įvairius vakarus⁶¹. Tačiau akivaizdu, kad šie užsiėmimai į „Viltį“ įsitraukusiems komunistams buvo tik priedanga rasti bendraminčių.

Rašytojas J. Baltušis atsiminimuose dalijosi, kad dėl gausaus bendraminčių rato ši vieta buvo tapusi puikia dirva sėti komunistinei propagandai: „čia ir niekam iš vardo nežinomi žmonės darė pranešimus politinėmis temomis, aiškino darbininkams jų teises, revoliucinės kovos būtinumą“⁶². Nepaisant galimos rizikos būti išviešintiems ir sugautiems, čia veikę komunistai aktyviai mezgė pažintis. Būtent čia J. Baltušis susipažino su S. Žuku, kuris, pasak autoriaus, buvo tapęs nuolatinio klubo lankytoju⁶³. Iš autoriaus atsiminimų nesunku pastebėti, kad Žuko įtaka buvo stipri ne tik aplinkiniams, bet ir jam pačiam, mat Žukas buvo vienas iš pirmųjų, paskatinusių Baltušį parašyti straipsnį sieniniam laikraščiu „Jaunas proletaras“⁶⁴. Apytikriai nuo 1931 m. su S. Žuku užmezgęs ryšius A. Venclova teigė, kad čia virė ypatingas kolektyvinis darbas su dailininkais: „[...] klube buvo pradėtas leisti berods pirmasis Lietuvoje didelis sieninis laikraštis „Jaunas proletaras“. Čia mes – P. Cvirka, S. Nėris, aš – rašydavome straipsnius, eilėraščius, parengdavome revoliucinių dainų vertimus, o Stepas Žukas su Petru Tarabilda kūrė karikatūras“⁶⁵.

„Vilties“ sporto draugijai 1931 m. užvėrus duris, komunistams iškilo būtinybė ieškoti kitos, legaliomis sąlygomis galinčios veikti organizacijos. Viena iš jų tapo 1932 m. Žuko iniciatyva įsteigta „Linijos“ draugija, kurios branduolį sudarė meno mokyklos auklėtiniai – P. Vaivada, P. Tarabilda, P. Andriušis ir P. Cvirka⁶⁶. Pasak A. Valiuškevičiūtės, „Linijos“ viešai skelbtas moto „auginti, sergėti ir remti meno kultūrą“ buvo tarsi priedanga, mat iš tiesų draugijos užmojai buvo kiek didesni – jos nariai gilinosi į šalies socialinę padėtį, aršiai diskutavo politikos klausimais⁶⁷. Nėgana to, 1933 m. vasarį draugijos nariams pavyko surengti prokomunistines nuotaikas atspindėjusį satyros vakarą prieš tuometinę valdžią. Renginys sulaukė didelio ne tik iš darbininkijos, bet ir inteligentijos dėmesio: „[...] renginį palaikė daug dailininkų, rašytojų, artistų, muzikų – P. Cvirka, J. Banaitis, J. Grybauskas, P. Vaivada, T. Kulakauskas, J. Mikėnas, M. Bulaka, J. Paleckis ir daug

60 G. Radzevičiūtė, 2022, p. 151.

61 E. Balandis, 2013, Nr. 13, p. 303–305.

62 J. Baltušis, „Mūsų Stepas“, 1968, in: LYA, f. 3377, ap. 44, b. 101, l. 20–21.

63 Ten pat, l. 21.

64 J. Baltušis, 1983, p. 254.

65 Ten pat, p. 254.

66 A. Valiuškevičiūtė, 1997, p. 194.

67 Ten pat, p. 195.

kitų⁶⁸. Tačiau net ir ši sykį komunistų mėginimas įtvirtinti savo įtaką baigėsi nesėkmingai – draugijos veikla 1933 m. kovą buvo sustabdyta.

Dailininkų kuopelės ryšiai su partija

Dailininkų ryšiai su partija pradėjo megtis dar tada, kai šie mokėsi mokykloje, per veiklą, kurios pradžioje pavadinti komunistine dar negalėtume (pavyzdžiui, domėjimasis sovietine literatūra), pamažu buriantis bendraminčių būreliams. Tarp šių vienaminčių, kuriuos įprastai sudarė kurso draugai, neretai įsiterpdavo ir kiti, mokyklai nepriklausę, bet dėl asmeninių pažinčių į būrelį įsitraukę asmenys. Dėl šios priežasties ne mažiau svarbu tampa atskleisti ir tą istorijos dalį, kai dailininkai galutinai susibūrė į „revoliucinių menininkų“ kuopelę ir buvo instruktuojami LKP CK priklausiusių asmenų.

1932 m. pabaigoje penkių meno mokyklos studentų – S. Žuko, B. Žekonio, V. Mackevičiaus, P. Vaivados ir B. Motuzos – pastangomis susibūrė pirmoji ir vienintelė nelegali meno mokyklos studentų kuopelė, kurios sekretoriumi iki pat 1935 m. buvo Motuza⁶⁹. Pažymėtina, kad prisijungti prie dailininkų kuopelės taip pat buvo pakviestas Motuzos jaunėlis brolis Vladas, savo veiklumu nė kiek nenusileidęs kitiems nariams⁷⁰. Dėl neišikių priežasčių narėmis netapo L. Vaineikytė ir I. Trečiokaitė, tačiau su kuopelės nariais abi glaudžiai bendradarbiavo.

Žvelgiant į menininkų atsiminimus, nesunku pastebėti, kad viena iš pirmųjų LKP pogrindžio figūrų, kuri, V. Mackevičiaus žodžiais tariant, „pažangiajai inteligentijai padėjo apsispręsti“⁷¹, buvo V. Drazdauskas. Jis buvo vienas iš tų asmenų, dėl kurio dalis meno studentų (Mackevičius, Trečiokaitė, Vaineikytė) buvo supažindinti su komunistinėmis idėjomis ir kurio dėka jie įsitraukė į pagrindinę veiklą. Tvirtesni ryšiai su partija, o šiuo atžvilgiu ir V. Drazdausku tarp menininkų užsimezgė jau susibūrus į dailininkų kuopelę, kuri pradžioje priklausė studentų organizacijai – biurui, o Drazdauskas buvo jos instruktorius. Būtent jis prisidėjo redaguojant pirmąjį „Šluotos“ numerį⁷². O štai nuo 1932 m. iki pat 1934 m. LKP CK sekretoriumi buvęs J. Vinickis buvo vienas tų, kuris prižiūrėjo dailininkų kuopelės kūrimąsi. Atsiminimuose jis teigė, kad „per LKP Kauno raikomą J. Bulavą šis susipažino su Žuku, o nuo 1932 m. susirišo su kitais dailininkais“⁷³.

Ne mažiau svarbu paminėti ir nuo 1932 m. LKP priklausiusį A. Šimaną, kuris 1933–1934 m. palaikė glaudžius ryšius su dailininkų kuopelės sekretoriumi Motuza. Šiuo laikotarpiu kuopelė prijungta prie Kauno miesto pirmo parajonio, todėl A. Šimanas tapo vienu iš instruktorių⁷⁴. Būtent Motuzai ir jo vadovaujamai kuopelei jis yra skyręs tokių

68 B. Motuza, „Apie jaunystę“, 1968, in: LYA, f. 3377, ap. 44, b. 101, l. 37.

69 Ten pat.

70 B. Motuzos atsiliepiamas, 1960-12-29, in: LYA, f. 3377, ap. 25, b. 182, l. 5.

71 V. Mackevičiaus pasisakymas, užrašė R. Šarmaitis, 1965-03-17, in: LYA, f. 77, ap. 28, b. 6643, l. 23.

72 V. Mackevičiaus autobiografija, 1966-07-20, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 566, l. 4–5.

73 J. Vinickio pasisakymas, užrašė R. Šarmaitis, 1965-03-17 in: LYA, f. 77, ap. 28, b. 6643, l. 25.

74 V. Mackevičiaus autobiografija, 1966-07-20, in: LYA, f. 3377, ap. 46, b. 566, l. 5.

partinių užduočių, kaip antai plakatų kūrimas revoliucinėmis temomis, komunistinės literatūros platinimas, meninio žurnalo „Žingsnis“ leidyba ir kt.⁷⁵ LKP Kauno rajkomo V. Niunkos vieta menininkų kuopelės veikloje matyti jiems jau pradėjus leisti „Šluotos“ antrąjį numerį, mat jis buvo vienas iš tų asmenų, su kuriuo buvo tariamasi dėl būsimų leidžiamo žurnalo temų⁷⁶.

Be kompartijos paramos patys dailininkai pogrindžio sąlygomis vargiai būtų susibūrę į nelegalią kuopelę ir savo pačių išgalėmis (ne nuleistomis iš viršaus) mėginę ištraukti į Kauno meno mokyklos „Trijų tulpių“ korporaciją, o jau po metų gebėję išleisti ne tik almanachą „Žingsnis“, bet ir nelegalų žurnalą „Šluota“. Leidiniams, įvairiems komunistiniams atsišaukimams ir plakatams gaminti ir spausdinti reikėjo ne tik medžiagų, šiam darbui atlikti būtino rotatoriaus (kurį parūpindavo partija), bet ir gebėjimo laikytis griežtų konspiracijos taisyklių. Visa tai buvo įmanoma tik palaikant ryšius su kompartija.

„Revoliucinių menininkų“ komunistinės veiklos bruožai

Įprasti kaltinimai, su kuriais susidurdavo pogrindyje veikę asmenys, buvo susiję su nelegalios literatūros leidyba, agitacinės pakraipos plakatų, atsišaukimų, savo turiniu viešai skatinusių visuomenę jungtis į kovą prieš tuometinę valdžią, platinimu. Taip pat svarbus komunistinės veiklos bruožas buvo raudonosios vėliavos iškabinimas švenčių metu, simboliškai išreiškęs palankumą tarybinei santvarkai. Dėl tokios veiklos, kuri, žvelgiant to meto akimis, kenkė visuomenei ar netgi kėlė pavojų valstybei, komunistai buvo nuolat persekiojami.

Tarpukariu šie menininkai bene labiausiai pasižymėjo kaip humoro ir satyros žurnalo „Šluota“ (1934–1941 m.) sumanytojai ir pirmieji jo redaktoriai, identifikuojęsi kaip „revoliuciniai menininkai“. Šis leidinys svarbus ne tik kaip jų komunistinę veiklą įrodantis faktas, dėl kurio šie ilgus metus buvo persekiojami, bet ir dėl žurnalo turinyje atsiskleidžiančių įvairių tuomečių socialinių, ekonominių ar politinių problemų, kurias autoriai taip siekė išryškinti. Dauguma šių strėlių taikėsi į A. Smetonos vedamą politiką – jis kartu su fabrikų savininkais, dvarininkais ir dvasininkija buvo plakamas kaip vargstančios darbininkijos ir valstietijos sluoksnio engėjas. Jei atsigręžtume į ketvirtojo dešimtmečio darbininkų ar valstiečių padėtį, būtų nesunku pastebėti, kad ji iš tiesų buvusi nepavydėtina – skurdas, nedarbas, socialinė nelygybė, švietimo spragos buvo opios temos, kurios skaudžiai lietė šią visuomenės dalį.

„Revoliuciniai menininkai“ buvo žinomi ne tik dėl „Šluotos“ leidybos ar kitų minėtų veiksnių: „Žingsnio“ leidybos, darbo RP organizacijoje, „Vilties“ ir „Linijos“ draugijoje, įvairių politinių plakatų piešimo ir jų spausdinimo. Žvelgiant į aktyviausių kuopelės narių – B. Motuzos ir B. Žekonio – atsiminimus, akivaizdu, kad vėliavų kėlimas valstybinių švenčių metu jiems nebuvo svetimas. Pavyzdžiui, Motuza atsiminimuose teigė, kad

75 A. Šimano atsiliepimas. Kaunas, 1965-04-27, in: LYA, f. 77, ap. 28, b. 7601, l. 144.

76 Revoliucinis satyros žurnalas „Šluota“ ir revoliuciniai plakatai Lietuvoje 1933–1936 m., metai nenurodyti, in: LYA, f. 77, ap. 28, b. 7601, l. 46.

1934 m. nupiešęs V. Lenino portretą ant šilkinės raudono atspalvio vėliavos pakabino ją ant Kupiškio bažnyčios bokšto⁷⁷. Taip pat svarbu pabrėžti, kad menininkų judėjimas neapsiribojo vien Kaunu, nors šis ir buvo jų komunistinės veiklos centras. Dar 1933 m. B. Motuzai ir B. Žekoniui buvo paskirta partinė užduotis vykti į Panevėžio ir Kupiškio miestus atstatyti komunistinių kuopelių, kurios dėl žvalgybos įsikišimo buvo apirusios, o revoliucinis judėjimas nusilpęs⁷⁸. Akivaizdu, kad partijos sumanymas siųsti Motuzą į Kupiškį buvęs itin sumanus žingsnis, mat šis gerai žinojo vietos apylinkes, nesvetimi jam buvo ir vietos gyventojai, todėl tai leido aktyviau plėsti komunistinę įtaką tarp vietos jaunimo: „[...] atsišaukimai, priversdavo susimąstyti ir su artimaisiais intymiai pasikalbėti apie Tarybų sąjungą ir komunizmą“⁷⁹. Ši dailininkų veikla buvo rezultatyvi – 1935 m. balandį buvo sudarytas Kupiškio parajonio komitetas⁸⁰.

Išskirtinę vietą komunistiniame pogrindyje užima ir L. Vaineikytė, kuri nuo 1934 m. veikė konspiratyvioje radijo ryšių grupėje, priiminėjo partinį paštą, iššifruodavo ar užšifruodavo telegramas⁸¹. Iš atsiminimų akivaizdu, kad jaunai dailininkei, tuo metu dar tik baigiančiai studijas meno mokykloje, tekęs darbas tiek organizacinėje, tiek konspiracinėje srityje buvęs itin sudėtingas, mat apie grupės veiklą težinojo nedidelis partiečių ratas – dalis LKP CK sekretorių, Z. Angarietis ir jo padėjėjai⁸². Tai suteikia pagrindo manyti, kad Vaineikytė tuo laiku buvo pelnusi išskirtinį partijos palankumą, pasitikėjimą. Tikėtina, kad sėkminga dailininkės veikla lėmė tai, kad 1935 m. pabaigoje ji buvo pasiūsta į Kominterno mokyklą Maskvoje.

Išvados

1. Kauno meno mokykla nebuvo pagrindinė priežastis menininkams radikalėti, tačiau atšiaurios mokslo sąlygos, sietinos su mokamu mokslu ir menkomis stipendijomis, galėjo turėti įtakos dalies neturtingų menininkų (S. Žuko, B. Motuzos, B. Žekonio) pažiūrų formavimuisi. Studijų metais jų pasaulėžiūrai formuotis įtakos galėjo turėti 1929 m. dėl politinių priežasčių mokykloje kilęs streikas bei pedagogo J. Mikėno meninis ir ideologinis poveikis studentams, abipusių ryšių palaikymas.

2. Autobiografiniai pasakojimai atskleidžia, kad daugelis menininkų (L. Vaineikytė, I. Trečiokaitė, V. Mackevičius, P. Vaivada) buvo kilę iš miestų, o kiti augo kaimuose ir anksčiau pradėjo dirbti. Tačiau gyvenimo kokybė priklausė ne tik nuo gyvenamosios vietos, bet ir nuo šeimos socialinio statuso, materialinės padėties. Būtent L. Vaineikytė ir I. Trečiokaitė nuo kitų dailininkų skyrėsi tuo, kad jos abi buvo kilusios iš pasiturinčių,

77 B. Motuzos autobiografija. Vilnius, 1965-12-24, in: LYA, f. 77, ap. 28, b. 7601, l. 37.

78 G. Motuza, 2021, p. 21.

79 Iš menininkų kaimesnių (B. Žekonio asmens byla), data nenurodyta, in: LYA, f. 77, ap. 28, b. 13119, l. 5.

80 A. Markausko atsiliepinimas. Vilnius, 1965-06-17, in: LYA, f. 77, ap. 28, b. 7601, l. 147.

81 Aleksandras Jacovskis – LKP radistas. Vilnius, 1976-03-08, in: LYA, f. 3377, ap. 53, b. 81, l. 2.

82 L. Vaineikytės autobiografija. Vilnius, 1965-11-29, in: LYA, f. 77, ap. 28, b. 11990, l. 43.

išsilavinusių šeimų, todėl gyveno geriau. Manytina, kad patirtas skurdas ir vargas, B. Žekoniui – tėvų netektis, galėjo turėti įtakos radikalėjimui, tačiau nebūtinai tapti esmine paskata įsitraukti į LKP. Tai galėjo būti ir jaunatviško avantiūrizmo, impulsyvumo išraiška, kurią stiprino užsimezgasios pažintys.

3. Menininkų radikalėjimui ir įsitraukti į komunistinę veiklą bene didžiausią įtaką turėjo ryšiai su kurso draugais, bendraminčiais ir LKP nariais. Daugelis šių pažinčių 1930–1932 m. užsimezgė dar Kauno meno mokykloje. Neatmestinas ir kairiųjų literatų – J. Šimkaus, P. Cvirkos, A. Venclovos – ideologinis poveikis menininkams. Itin paranku megzti naujas pažintis ir plėsti komunistinę įtaką buvo veikiant legaliose „Viltis“ ir „Linijos“ draugijose, kuriose S. Žukas ir P. Vaivada palaikė glaudžius ryšius su rašytojais. 1932–1933 m. menininkus instruktavę LKP CK nariai V. Drazdauskas, J. Vinickis, A. Šimanas, V. Niunka dailininkų kuopelei padėjo sutvirtėti, o skiriamos užduotys – plėsti komunistinę įtaką.

4. „Revoliuciniai menininkai“ tarpukariu geriausiai buvo žinomi kaip satyros ir humoro žurnalo „Šluota“ autoriai, dėl kurio gamybos ir platinimo jie buvo nuolat persekiojami. Dalies jų, B. Motuzos ir B. Žekonio, komunistinę veiklą ženklino raudonosios vėliavos iškėlimas valstybinių švenčių metu bei komjaunimo kuopelių organizavimas Panevėžyje ir Kupiškio apylinkėse. L. Vaineikytė vienintelė iš meno studentų buvo pelniusi išskirtinį partijos pasitikėjimą: 1934 m. ji įsitraukė į LKP CK konspiratyvią radijo ryšių grupę, o po metų buvo pasiūsta į Kominterną.

Bibliografija

- Balandis E., 2013 – Egidijus Balandis, „Lietuvių sporto draugija „Viltis“ (1928–1931)“, in: *Kauno istorijos metraštis*, 2013, Nr. 13, p. 301–318.
- Jankevičiūtė G., 2003 – Giedrė Jankevičiūtė, *Dailė ir valstybė: dailės gyvenimas Lietuvos Respublikoje 1918–1940*. Kaunas, 2003.
- Jurginis J., 1960 – Juozas Jurginis, *Lietuvos meno istorijos bruožai*. Vilnius, 1960.
- Katilius A., 2012 – Algimantas Katilius, „Fribūro universiteto draugijos „Lithuania“ šalpos fondas“, in: *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2012, t. 36, p. 97–117.
- Klumbytė N., 2022 – Neringa Klumbytė, *Authoritarian laughter. Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania*. Cornell University Press, 2022.
- Mačiulis D., 2020 – Dangiras Mačiulis, „Inteligentijos pertekliaus problema tarpukario Lietuvos spaudoje“, in: *Lietuvos katalikų mokslo akademijos metraštis*, 2020, t. 43, p. 67–101.
- Motuzas G., 2021 – Gediminas Motuzas, *Boleslovas Motuzas. Trys gyvenimo spalvos*. Vilnius, 2021.
- Radzevičiūtė G., 2022 – Gabrielė Radzevičiūtė, „Keletas istorijų apie komunistinio pagrindžio dailininkus“, in: *Ribos ir paraštės: socialinė kritika tarpukario Lietuvoje*, sud. N. Černiauskas, G. Radzevičiūtė. Vilnius, 2022, p. 147–157.
- Umbrasas J., Kunčiuvienė E., 1980 – Jonas Umbrasas, Eglė Kančiuvienė, *Lietuvos dailininkų organizacijos 1900–1940*. Vilnius, 1980.
- Valiuškevičiūtė A., 1997 – Apolonija Valiuškevičiūtė, *Kauno meno mokykla*. Vilnius, 1997.